

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – 811 с. – ISBN 5325005294.
2. Западные окраины Российской империи / [Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др.]. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил. – ISBN 5-86793-425-х.
3. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-і роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003. – 179 с. – ISBN 9663060204.
4. Кістяківський О. Ф. Щоденник у двох томах / [Упоряд. В. С. Шандра (старший упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – Том 1. – 648 с. – ISBN 5120043232.
5. Кістяківський О. Ф. Щоденник у двох томах / [Упоряд. В. С. Шандра (старший упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – Том 2. – 584 с. – ISBN 51220043259.
6. Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / П. Куліш. – Львів–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1997. – 219 с. – ISBN 9660203136.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Том 1. – 554 с. – ISBN 1895571022.
8. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.
9. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 267 с., ил. – ISBN 5893292464.
10. Познанский Б. С. Воспоминания (издания «Украинской жизни») / Б. С. Познанский. – Москва, 1913.
11. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. : до історії громадських рухів на Україні / Ф. Савченко. – Харків–Київ : Державне видавництво України, 1930. – 404 с.
12. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1989. – 327 с.
13. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст. / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1995. – 240 с. – ISBN 9667056953.
14. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с. – ISBN 966-02-2998-4.

V. Aristov

### «UKRAINOPHILES»: IN BETWEEN THE STATE AND THE NATION

*The author makes an attempt to examine the issue of interrelations between political loyalty and early Ukrainian national identity among the Kyiv «ukrainophiles» in the second half of nineteenth century. Special attention is paid to the impact this had on their relations with state power.*

**Keywords:** ukrainophiles, narodnyk movement, khlopomans, state patriotism.

УДК 940.4(=411.16):323.281:355.012](477.83/.86) Б 513

Лариса Білоус

### ВИСЕЛЕННЯ ЄВРЕЇВ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*У статті простежено політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Зокрема, увагу звернено на примусове переміщення євреїв та роль військового комадування у цих процесах.*

**Ключові слова:** євреї, виселення, військові, війна, погроми, імперія, армія.

У 1901 р. історик та публіцист Симон Дубнов писав: «Ми вступаємо у XX ст. Що воно нам принесе – людству загалом та євреям зокрема? З огляду на останні десятиліття минулого століття, можна подумати, що людство вступає у нове Середньовіччя, занурюється у жахи війни та міжнародної боротьби [...] Але я відмовля-

юсь вірити в такі узагальнення» [2, с. 243]. Чи виправдався такий оптимізм просвітника? Важко дати відповідь, адже XX ст. виявилось для євреїв чи не найважчим з усіх періодів його історії: за півстоліття вони пройшли крізь лихоліття Першої світової війни, Російської громадянської та Голокосту.

Дана студія є спробою дослідити політику російської влади стосовно єврейського населення південно-західної частини Російської імперії під час Першої світової війни, розглянути роль військового керівництва у примусовому виселенні єврейської частини населення у «внутрішні губернії» та з'ясувати наслідки таких дій. Хронологічно дослідження охоплює 1914–1917 рр., тобто від початку війни 28 червня 1914 р. до Лютневої революції 1917 р.

У сучасній українській історіографії питання примусового виселення неслов'янських народів характеризується відсутністю систематичного дослідження. Більшість наукових розвідок стосується проблеми біженства під час Першої світової війни, розглядаються питання, пов'язані з евакуацією українського населення Галичини та Волині, діяльністю добровільних організацій з надання допомоги населенню. В цьому контексті потрібно звернути увагу на дослідження українських істориків Л. Жванко [9], О. В. Сердюка [17], Т. Лазанської [14]. Серед російських вчених до питання переміщення населення під час світової війни звертались А. Н. Курцев [13], А. В. Ільїн [10], О. Ю. Бахтуріна [3], Г. З. Йоффе [11]. Найкраще тема біженців загалом та виселенців зокрема розкрита у дослідженнях західних істориків, а саме професора Манчестерського університету Пітера Гетрелла [23], професора Гарвардського університету Еріка Лора [24; 25], вченого Єрусалимського університету Семена Голдіна [6], професора університету Нью-Мексико Олександра Прусина [26].

Розпочинаючи дослідження, передусім потрібно звернутись до понятійного апарату та розмежувати поняття «біженці» та «виселенці». Термін «біженці» вперше з'являється у російському законодавстві у «Положенні про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. Згідно з цим юридичним актом, «біженцями визнаються особи, що покинули території, яким загрожує ворог, чи ним вже зайняті або виселені розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав» (виняток становили німці та угорці) [9, с. 384; 23, с. 12–13]. Особи, що були виселені з прифронтових зон в адміністративному порядку під наглядом поліції – виселенці та заручники, – до категорії біженців не зараховувались.

В умовах світової війни в Росії пришвидшується та загострюється процес творення семантики «ворога». Власне, цей процес розпочався ще у XIX ст. та був результатом процесів масовізації, під час яких відбувається «повільне зникнення кордонів, перегородок між станами і традиційними локальними або професійно-ремісничими співтовариствами, змішування груп, що

були раніше розділеними, ...[які] об'єднують не лише підданство та походження, а й щоразу більше етноконфесійні та етнонаціональні ознаки» [7, с. 21]. Відтак, поява образу «ворога» як потенційної загрози для «всіх» стала наслідком реакції на процеси, викликані модернізаційними змінами у традиційному суспільстві [7, с. 21]. Велика війна стала каталізатором, адже саме у цей період розпочалася, за висловом Еріка Лора, націоналізація імперії.

У червні 1915 р. генерал-майор М. Д. Бонч-Бруєвич писав начальнику штабу Верховного Головнокомандувача (далі – ВГ) М. М. Янушкевичу: «... російські губернії повністю забруднені елементами ворожими до нас, і таким чином постає питання необхідності точної реєстрації усіх депортованих ворожих підданих, щоб по завершенні війни повністю ліквідувати увесь ворожий елемент» [24, с. 154–155]. Професор Корнуельського університету Пітер Холквіст висловив думку, що подібна політика не була результатом жорстокостей війни чи наслідком її затяжного характеру, так само, як і наслідком ксенофобії чи антисемітизму, вона була наслідком появи нового погляду на населення, яке можна трансформувати за допомогою введення чи усунення окремих його елементів [18, с. 84–85]. Хоча тут важко погодитись із запереченням ролі антисемітизму чи ксенофобії (власне, вибір «піддослідних» об'єктів – євреїв та німців – обумовлювався саме цими почуттями), ідея про те, що політика переселення не була військовою необхідністю, а стала наслідком нової державної політики націоналізації імперії, може стати важливим аргументом для пояснення мотивів як «білого», так і «червоного» терору, спрямованого проти певних верств населення та окремих національностей.

Початок війни для Росії ознаменувався підйомом патріотичних почуттів та зростанням російського національного руху на протигагу, за висловом Еріка Лора, «анаціональній природі держави» [24, с. 6] та засиллю іноземців (насамперед – німців та євреїв) в імперській економіці. Варто пригадати, що напередодні війни євреї були однією з найважливіших національних меншин, що входили до складу багатонаціональної Російської імперії. На межі XIX–XX ст. єврейська меншина становила 5 млн. чол., що складало 4,6 % від єврейського населення всього світу та 4,16 % населення імперії [27, с. 207]. Проте тривала традиція накладання різноманітних законодавчих обмежень, що стосувались місця проживання, мобільності та роду занять євреїв, спричинилася до появи ідеї про перебування останніх поза концептом «нації, що воює» [25, с. 405]. Крім того, правова незахищеність населення іудейського віросповідання сприяла розвитку почуття всездозволеності та безкарності.

Кампанія проти іноземців, що ґрунтувалась на російській національній програмі, призвела до посилення етнічних конфліктів. Цю ситуацію дуже влучно охарактеризував Бенедикт Андерсон: «Ці “офіційні націоналізми” найкраще зрозуміти як намагання поєднати натуралізацію зі збереженням династичної влади, зокрема над величезними багатомовними територіями, накопиченими від часів середньовіччя, інакше кажучи, як спроби натягнути коротку і цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії» [1, с. 112–113]. Вже 19 липня 1914 р. відбулися численні патріотичні демонстрації по всій імперії, а преса, незалежно від своїх політичних уподобань, заговорила про безпрецедентне об'єднання всіх народів Росії. Проте наприкінці липня 1914 р. відбулися перші погроми німецьких магазинів та складів у Петрограді, які у травні 1915 р. вилились у масові антинімецькі акції [12]. Водночас військове командування з перших днів війни дивилось крізь пальці на участь солдат у погромах єврейського цивільного населення прифронтових зон та рідко втручалось або карало учасників погромів у підконтрольних областях, хоча повноваження, щоб зупинити насильство у них були, адже військові циркуляри, декрети та накази були обов'язковими до виконання для цивільного населення території, що перебувала під військовим управлінням.

За даним Комітету Великої Княжни Тетяни Миколаївни, для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій, на 1 січня 1917 р. кількість біженців із західних фронтів складала близько 4 млн. 888 тис. чол. [5, с. 71]. Разом з біженцями та виселенцями, що залишили місце проживання після липневого прориву 1917 р., результат демографічних підрахунків на кінець 1917 р. дає цифру близько 7 млн. 421 тис. [5, с. 72].

Окрім біженців на території імперії, на літо 1915 р. виявилась велика кількість виселенців та заручників, значне число яких становили євреї. За приблизними визначеннями у період 1914–1917 рр. з прикордонних областей Російської імперії було виселено від 500 тис. до 1 млн. євреїв [25, с. 64]. Причинами депортації були численні попередження тодішнього суспільства стосовно євреїв: їх вважали нелояльними до трону, підозрілими через зв'язки за кордоном (звідси й підозра у шпигунстві), непридатними до військової служби і взагалі їх перебування у складі російської армії напередодні війни вважалось небезпечним [16, с. 243]. Під час війни до «старих» звинувачень додалися нові: псування телеграфних і телефонних дротів, підбурювання місцевого населення проти російської влади, армії та місцевого слов'янського населення, підвищення цін на продукти, зниження курсу рубля і, зре-

штою, широка агентурно-розвідувальна робота на боці ворога [22, арк. 77].

На початку війни уся територія, що становила «смугу осілості», опинилась під військовим управлінням. Фактично керівництво цивільним населенням здійснював начальник штабу ВГ генерал-лейтенант М. М. Янушкевич, який обіймав цю посаду з 19 липня 1914 р. до 18 серпня 1915 р. Микола Янушкевич був відомий своїми антисемітськими настроями, і саме за його «сприяння» у січні 1915 р. було вжито перші заходи з виселення євреїв із прифронтової зони: віддано наказ про переміщення євреїв та підозрілих осіб з регіону військової активності, якщо хоч один єврей буде запідозрений у шпигунстві [8, с. 250–251; 22, арк. 5].

Під час Великого відступу у травні–вересні 1915 р. розпочали скоординовану політику масового примусового переміщення населення. У січні 1915 р. тимчасовий виконувач обов'язків начальника штабу військового ген.-губернатора областей Австро-Угорщини, «зайнятих по праву війни», генерал-майор К. С. Новогребельський писав підлеглим штабам армій: «Досвід війни засвідчив очевидне вороже ставлення до нас єврейського населення Галичини та Буковини... Щоб вберегти вірне населення від жорстокостей, а наші війська від шпигунства, яке здійснюють євреї по всьому фронті, ВГ наказав відповідним начальникам виселяти євреїв вслід за противником, що відступає, та брати заручників з найбагатших євреїв і тих, хто обіймає громадську посаду» [22, арк. 4].

На початку лютого 1915 р. були виселені всі євреї містечка Доброміля Львівської губернії. Їх (кілька тисяч) відправили у Самбір, проте це створило додаткову проблему з розміщенням, адже поблизу Самбора знаходився штаб 8-ї армії, який потрібно було вберегти від «шпигунства» з боку євреїв [22, арк. 15]. Тоді ж (22 лютого 1915 р.) головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ) повідомляли, що «з району військових дій виселяється значна кількість осіб, переважно євреїв, без чітких звинувачень у шпигунстві та неблагонадійності... В останні дні таких осіб, яких виселяють з малими дітьми, домашнім скарбом та худобою, нараховується близько 10 000» [22, арк. 17].

8 травня 1915 р. командувач 11-ю армією генерал-лейтенант Д. Г. Щербачов у листі до графа Бобринського виклав свої міркування щодо виселення ворожого єврейського населення. Він визначив три вектори: у напрямку ворога, у тиллові райони або у «межі Росії». Проте усі три він вважав небезпечними [22, арк. 77зв–78]. Д. Г. Щербачов запропонував відвести частину території Галичини, що межує з Румунією, для

поселення євреїв, що уберегло б Росію та зайняті нею області від шкідливого елементу та спонукало євреїв переселитись до Румунії. Проте Г. О. Бобринський, погодившись з більшістю положень, висловлених Д. Г. Щербачовим, визнав його варіант розв'язання проблеми нереальним [22, арк. 80].

3 травня 1915 р. розпочалося систематичне втілення в життя політики взяття заручників від єврейських громад прифронтової зони. Частково це розв'язувало проблему з надмірним переселенням губерній, призначених для розміщення виселених євреїв. У канцелярії губернатора укладались списки потенційних заручників, а коли вони потрапляли під варту, то мали дати підписку, що у разі шпигунської діяльності або надання допомоги ворогу кимсь із членів їхньої громади, вони будуть страчені [25, с. 413]. Майно заручників підлягало секвестуванню (передачі на зберігання державі до завершення війни), що, фактично, означало конфіскацію, а майно осіб, що виявляли найменшу ворожість або підозрювались у шпигунстві, конфіскувалось [22, арк. 41]. Траплялися випадки, коли представники російської влади продавали списки потенційних заручників зацікавленим особам і таким чином надавали можливість уникнути арешту хоч би й на якийсь час [21, арк. 2–3]. Більшість заручників потрапляла під варту до в'язниць у Полтаві, Києві, Вільно та інших внутрішніх губернських міст, а влітку 1915 р. частину заручників вивезли до Сибірської губернії [3, с. 194]. Із серпня 1915 р. заручникам дозволили залишатись у своїх кагалах (цей дозвіл був номінальним), а тих, кого було заарештовано на території, що влітку 1915 р. була зайнята противником, слід було звільнити з-під варту [20, арк. 50]. Тож, насправді, інститут заручництва існував навіть після Лютневої революції 1917 р.

У зв'язку з наказом Головнокомандувача арміями ПЗФ про неприпустимість поселення євреїв-виселенців на лівому березі Дніпра, МВС визначило у 1915 р. Полтавську губернію для утримання під вартою заручників, але згодом через переповнення губернії, їм дозволили селитись у Чернігівській губернії. Надалі МВС, відповідно до рекомендацій військового відомства, дано дозвіл євреям розташуватися у місцевостях на лівому березі Дніпра, в Могильовській, Катеринославській і Таврійській губерніях (крім Кримського півострова) [15, с. 305]. Для єврейських виселенців відкрили Воронежську, Тамбовську та Пензенську губернії, що раніше не належали до «смуги осілості», однак і далі діяла заборона на проживання у селах. Згідно з статистичними даними, 17 % євреїв оселилось у центральній частині європейської Росії, 14 % –

у Волзькому регіоні та 7 % було відправлено у Сибір і на Урал [23, с. 146].

Виселення характеризувалось низьким рівнем організованості й впорядкованості. Як свідчить доповідна записка начальника штабу Київського військового округу на ім'я військового ген.-губернатора, арешти в районах дислокацій армій здійснювали різні особи-представники влади. Такі затримання відбувались без дотримання будь-яких встановлених для того правил (пред'явлення звинувачення, укладення постанов та ін.), внаслідок чого арештовані не знали причини затримання й утримування під вартою. Заарештовані здавались на етап або без будь-яких документів або з лаконічними записками: «за шпигунство», «за підозру у шпигунстві» або «для висилки вглиб Росії та в різні сибірські губернії» [20, с. 172–172зв]. Дуже рідко причини та обставини арештів вказувались докладніше, а протоколи допитів і постанови взагалі ніколи не додавались як супровідні документи.

Восени 1915 р. наказом начальника постачання армій ПЗФ за наказом головнокомандувача ПЗФ була створена комісія про заручників та адміністративно висланих на чолі з генерал-майором, бароном А. Р. фон Кноррінгом. До її складу увійшли: дійсний статський радник Яновський, колезький радник Гузарський та підполковник Сухіно. Серед завдань комісії зазначено: з'ясування інформації про осіб, як заручників, так і висланих з Галичини у різний час, зокрема, порядок і місце їх утримання; перегляд підстав їх затримання; перевірка клопотань про звільнення з-під варту [19, арк. 1, 9–9 зв]. Проте діяльність цієї комісії не дала жодних позитивних результатів у справі виселенців.

Вигнання супроводжувались насильством та пограбуванням як з боку солдат, так і місцевого населення. Згідно з даними Єврейського комітету допомоги жертвам війни (ЕКОПО), протягом 1915 р. сталося 19 погромів у Віленській, 13 – у Ковенській, 7 – у Волинській, 15 – у Мінській губерніях. З них лише три відбулися без участі військових [24, с. 147]. Практично усі погроми розпочиналися козаками [4, с. 29, 34], а поява на певній території їх з'єднань була першим сигналом для місцевого населення про можливий початок єврейських погромів. Виселення євреїв як шпигунів призводило до зростання напруги стосунків між ними і місцевим населенням, перетворювало їх на ворогів, а отже, на об'єкт, насильство стосовно якого було, на думку населення, дозволене владою.

Військова політика відносно євреїв підривала дисципліну в армії та значною мірою позначилась на подальших невдачах російського війська. Крім того, висока концентрація євреїв в окремих губерніях, як-от Полтавській, Катери-

нославській, Чернігівській, посилювала напругу у стосунках як місцевого, так і прийшлого єврейства з корінним слов'янським населенням. Чи не єдиний позитивний вияв такої політики – відкриття для євреїв губерній, які не належали раніше до «смуги осілости», що означало скасування тривалого обмеження на пересування та вибір місця проживання. Але таке «визволення» зводилось нанівець самими обставинами, за яких воно відбулось, адже євреїв переселяли як потенційних ворогів. Не випадково географія погромів, що сталися під час Громадянської війни 1918–1921 рр. збігається з місцями найінтенсивнішої міграції населення під час Першої світової війни.

Таким чином, поява образу євреїв як ворогів, що становлять потенційну загрозу для Російської імперії, була одним із наслідків модерніза-

ції та масовізації імперського суспільства. Перша світова війна спрацювала як каталізатор цих процесів, внаслідок чого відбулася акумуляція ксенофобських та антисемітських почуттів. Євреї почали розглядатися не лише як паразитуючі експлуататори християнської частини населення імперії, а як внутрішні вороги, нелояльні до трону та держави. Політика примусового виселення започаткувала процес націоналізації імперії, під час якого з'явився погляд, що населення можна змінювати відповідно до потреб держави. Депортація російськими військовими євреїв як ворогів, передусім як шпигунів, призвела до утвердження думки про їх маргінальність та упослідженість, що, своєю чергою, стало початком нової хвилі погромного руху проти євреїв і сягло своєї кульмінації під час громадянської війни в Росії 1918–1921 рр.

- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Бенедикт; [пер. з англ. В. Морозов]. – [2-е вид.]. – К. : Критика, 2001. – 272 с. – *Переклад за вид. Benedict Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition (London–New-York: Verso, 1998).* – *Бібліогр.:* с. 253–260. – ISBN 966-7679-16-0.
- Барталь И. От общины к нации : евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. / Барталь Израэль; [пер. с англ. и иврита А. Сметанников, Г. Зеленина]. – М. : Мосты культуры, 2007. – 263 с. – (Bibliotheca Judaica). – *Переклад за вид. Israel Bartal. The Jews of Eastern Europe, 1772-1881 (University of Pennsylvania Press, 2006).* – *Алфавитный указатель:* 257–262. – *Библиогр. в конце гл.* – ISBN 9785932732350.
- Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Бахтурина Александра Юрьевна; *Ассоциация исследователей российского общества XX века.* – М. : АИРО-XX, 2000. – 264 с. : ил. – (Серия «Первая монография»). – *Библиогр.:* с. 231–239. – ISBN 5-88735-064-4.
- Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков Владимир Прохорович. – М. : РОССПЭН, 1997. – 376 с. — ISBN 5-86004-168-3.
- Волков Е. З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет / Волков Евгений Захарович ; предисловие С. Г. Струмилина. – М.-Л. : Госиздат, 1930. – 271 с.
- Гольдин С. Депортации русской армией евреев из Ковенской и Курляндской губерний (апрель–май 1915) *[Електронний ресурс]* // Матеріали 3-й Міжнародної конференції. Рига, 25–27 жовтня 1999 г. – Рига, 2000. – С. 260–265. – Режим доступу до журн.: <http://www.lu.lv/materiali/studiju-centri/jsc/resursi/260-265.pdf>. – Назва з екрану.
- Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага / [сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова]. – М. : ОГИ, 2005. – 334, [2] с., 16 л. ил. – (Нации и культура: Новые исследования: Россия / Russia). – ISBN 5–94282–159–3.
- Документы о преследовании евреев // Архив русской революции : в 22 томах / [изд. Г. В. Гессеном]. – *[Репринт. изд.]*. – М. : Книжная лавка – Терра (ООО), 1993. – (Русский архив). – ISBN 5–250–01774–6. Т. 19–20. – 1993. – 322 с. – ISBN 5–85255–319–0.
- Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни : історіографія проблеми чи проблеми історії? / Л. М. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : НАН України Інститут історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 380–392. – *Бібліогр.:* 391–392.
- Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев, 1915 – февраль 1917 г. / А. В. Ильин // Известия высшей школы. Серия «Правоведение» – 1991. – № 5. – С. 49–55.
- Иоффе Г. З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году / Г. З. Иоффе // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С. 85–97. – *Библиогр.:* с. 96–97.
- Кириянов Ю. И. «Майские беспорядки» 1915 г. в Москве / Ю. И. Кириянов // Вопросы истории. – 1994. – № 12. – С. 137–150. – *Библиогр.:* с. 149–150.
- Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113. – *Библиогр.:* с. 112–113.
- Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України ; Інститут історії України ; *[голова ред. кол. О. П. Ресніт]*. – К., 2002. – Вип. 4. – С.84–110. – *Бібліогр.:* с. 109–110.
- Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год / *[Б. Д. Гальперина – отв. сост.]* ; Федеральное архивное агентство ; Российский гос. исторический архив. – М. : РОССПЭН, 2008. – 716 с. – (Особые журналы Совета министров Российской империи, 1909-1917 гг.). – ISBN 5-8243-0008-9. – ISBN 978-5-8243-09\*13-3.
- Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии : 1827–1914 / Йоханан Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – Historia Rossica. – 556 с. – ISBN 5-86793-202-8.
- Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України ; Інститут історії України; *[голова ред. кол. О. П. Ресніт]*. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 111–132. – *Бібліогр.:* с. 131–132.
- Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения : российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте / Питер Холквист // Россия и Первая мировая война : Материалы Международного научного colloквиума / *[Н. Н. Смирнов – отв. ред.]* ; Санкт-Петербургский филиал Ин-та российской истории РАН; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 83–101. – *Библиогр.:* с. 99–101. – ISBN 5-86007-211-2.
- Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф.361. – Оп.1. – Спр.839.
- ЦДАК. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896.

21. ЦДІАК. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.906.
22. ЦДІАК. – Ф.361. – Оп.1. – Спр. 674.
23. Gatrell P. A Whole Empire Walking : Refugees in Russia during World War I / Peter Gatrell. – Bloomington : Indiana University Press, 1999. – 317 p. – **Index: p. 309-317.** – **Bibliographical references: p. 291-308.** – ISBN-10: 0253336449. – ISBN-13: 978-0253336446.
24. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire : The Campaign Against Enemy Aliens during World War I / Eric Lohr. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2003. – Russian Research Center Studies. – 256 p. – **Index: p. 235-237.** – **Bibliographical references: p. 177-233.** – ISBN 13: 978-0-674-01041-3. – ISBN 10: 0-674-01041-8.
25. Lohr E. The Russian Army and the Jews : Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I / Eric Lohr // *Russian Review*. – 2001. – Vol. 60. – P. 404 – 419.
26. Prusin Alexander V. Nationalizing a Borderland : War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920 / Alexander Victor Prusin. – Tuscaloosa : University of Alabama Press, 2005. – Judaic Studies Series. – 200 p. – **Index: 179-199.** – **Bibliographical references: p. 161-178.** – ISBN-10: 0817314598. – ISBN-13: 978-0817314590.
27. Rowland R. H. Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia / Richard H. Rowland // *Jewish Social Studies*. – 1986. – Vol. 48, issue 3–4. – P. 207–234. – **Bibliographical references: p. 233-234.**

*L. Bilous*

## JEWISH EXPULSION COMMITTED BY THE RUSSIAN MILITARY FORCES DURING WORLD WAR I

*The article traces the Russian government policy towards the Jewish population in the front zones during World War I. Special attention is paid to the role of the Russian military command in the processes of their forced expulsion.*

**Keywords:** Jews, expulsion, military forces, war, empire, army, pogrom.

УДК 947.7.084.2:316.653

*Ольга Скороход*

## СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА ДО ЖОВТНЕВОГО ПЕРЕВОРОТУ ТА ПРОГОЛОШЕННЯ УНР (ЖОВТЕНЬ 1917 – СІЧЕНЬ 1918 Р.)

*У статті аналізується ставлення населення Києва до жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді та переходу влади в Україні до Центральної Ради. Питання висвітлено з позицій історичної антропології.*

**Ключові слова:** революція, Українська революція, Київ, УНР, проголошення УНР, жовтневий переворот.

Осінь 1917 року у Києві була часом невизначеності й глибокого розчарування. Стихла ейфорія, викликана Лютневою революцією. Неспроможність революційних органів влади швидко розв'язати економічні проблеми, які постали під час становлення нового режиму, спричинила соціальну нестабільність й зменшення довіри до Тимчасового уряду. З іншого боку, Київ, як і решта уламків колишньої Російської імперії, вчився жити у новій політичній системі. Події кінця жовтня стали першою зміною влади після рево-

люції й поклали початок довгому ланцюгу воєнних захоплень і переворотів.

Мета статті – дослідити ставлення київського населення до подій у Києві, викликаних поваленням Тимчасового уряду в Петрограді в ніч з 25 на 26 жовтня. До проблеми ставлення киян до революції та, зокрема, до змін влади історики раніше звертались, але досліджували загальний контекст революції чи її окремі аспекти. Окремо ця тема в історіографії не була розроблена, хоча певною мірою була порушена у роботах Галини